

Filosoferna

*Från filosofins födelse till den
vetenskapliga revolutionen
500 f.Kr–1650*

fri tanke

Förord.....	11
I Från Thales till Petrarca 500 f.Kr–1450	15
1. De första filosoferna	17
2. De tre från Miletos.....	21
3. Pythagoras och pythagoréerna.....	26
4. Xenofanes och de olympiska gudarna	30
5. Den dunkle från Efesos.....	31
6. Parmenides och varat.....	34
7. Eleater	37
8. Empedokles från Agrigento	39
9. Anaxagoras och förnuftet	41
10. Atomisterna.....	43
11. Det filosofiska arvet från försokratikerna	45
12. Sofistik	50
13. Några sofister.....	54
14. Sokrates	58
15. Platon och filosofins uppkomst	63
16. Aristoteles – filosofins andre grundläggare.....	80
17. Hellenistiska skolor.....	96
18. Kyniker och stoiker	97
19. Epikuréer och skeptiker	103
20. Från hellenism till romarrike	110
21. Lucretius och Cicero	113
22. Romerska stoiker.....	122
23. Tre filosofiska författare.....	130
24. En skeptiker.....	133
25. Plotinos och andra nyplatonister	135
26. Judar, kristna och filosofer	143
27. Augustinus – jag-filosofi och kunskapssyn	150

28. Augustinus – historiefilosofi och politik.....	155
29. Portväktare	159
30. Filosofin från »antiken« till »medeltiden«	162
31. Filosofin under den tidigare medeltiden – Platons era.....	164
32. Filosofin under den senare medeltiden – Aristoteles era	168
33. Thomas, den änglalike doktorn	173
34. Senskolastiker	177
35. På väg mot renässansen.....	182
 II »Om vi kan kalla någon tid en guldålder...« 1450–1492	187
1. Det latinska språkets härlighet (Valla, Manetti, Alberti)	189
2. Platon reser västerut (Plethon, Trebizond, Bessarion)	192
3. Florens firar Platons födelsedag (Ficino, Pico della Mirandola)	195
4. Platonism, aristotelism, epikurism, stoicism, skepticism	203
5. Den lärda okunnigheten (Nicolaus Cusanus).....	206
6. Att vidareutveckla retoriken (Agricola)	209
 III »Andarna vaknar ...« 1492–1544	213
1. Världen tänkt på nytt.....	215
2. Själens odödlighet (Pomponazzi, Cajetan).....	216
3. Anatomien och den nya gestaltningen av kroppen (Leonardo, Vesalius).....	220
4. Den nya politiken (Machiavelli)	222
5. Skolastikens indiansommar (Vitoria, Vives)	232
6. Fransk humanism (Rabelais, Lefèvre d'Étaples).....	236
7. Dårskapen, visdomen och friheten (Erasmus).....	238
8. Reformatorer mellan aristotelism och humanism (Luther, Melanchthon, von Hutten).....	245
9. Humanister och naturforskare (Reuchlin, Agrippa von Nettesheim, Paracelsus, Kopernikus).....	250
10. Brittisk humanism och den första utopin (Colet, More).....	253
11. Filosofin i Norden.....	258
12. Den nya tidens filosofi	259

IV	»Han iförde sig örnevingar, ville utforska himmelens och jordens alla grunder...« 1544–1600	263
	1. Italienska naturfilosofer (Cardano, Telesio, Patrizi, Bruno)	265
	2. Aristoteles i Padua (Zabarella).....	273
	3. I Machiavellis fotspår (Botero).....	274
	4. Spansk senskolastik (Suárez)	275
	5. Den dialektiska metoden (Ramus)	278
	6. Den suveräna staten (Bodin)	279
	7. Anpasslighet och ståndaktighet (Lipsius)	283
	8. »Vad vet jag?» (Montaigne).....	286
	9. Promenad med Montaigne (de Gournay)	293
	10. I Montaignes omkrets (La Boétie, Sanches).....	296
	11. En stjärntydare vid Elisabeth 1:s hov (Dee)	298
	12. Lag, förnuft och tro (Hooker).....	300
	13. Sökande efter nya vägar (Gilbert, Bacon)	301
	14. Nya stjärnor i norr (Brahe, Sörensen).....	305
	15. Renässansens slut – motreaktion och kontinuitet.....	308
V	»Kunskap är makt« 1600–1625.....	313
	1. Den nya vetenskapen (Galileo).....	315
	2. Solstaden (Vanini, Campanella).....	318
	3. Lag och rätt (Suárez)	322
	4. Fromma skeptiker (de Gournay, Charron, Camus)	323
	5. Otivelaktiga sanningar (Herbert av Cherbury)	325
	6. Kunskap är makt (Bacon)	326
	7. Sfärernas harmoni (Kepler).....	335
	8. Folksuveräniteten (Althusius).....	337
	9. Krigets och fredens rätt (Grotius).....	339
	10. Gud och djävul (Böhme).....	343
	11. De nordiska länderna (Bartholin, Bureus).....	344
	12. Du sköna nya värld	346
VI	»Jag tänker, alltså finns jag till« 1625–1650	351
	1. »Och ändå rör hon sig ...« (Galilei).....	353
	2. »Jag tänker, alltså finns jag till« (Descartes).....	357
	3. Två lärda damer (Elisabeth av Pfalz, Anna Maria van Schurman)	377
	4. Ett möte i Stockholm (drottning Christina).....	380

5. Den nya filosofin och den gamla (Mersenne, Gassendi).....	383
6. Fredens politiska filosofi (Hobbes)	388
7. Monarkister och republikaner (Filmer, Selden, Milton, Winstanley) ..	397
8. Fem medicinare (Harvey, Fludd, Digby, Browne, Boyle).....	402
9. Cambridgeplatonisterna (Culverwell, Smith, More)	407
10. Filosofin och den nya världen (Ames).....	411
11. Pansofismens nätverk (Comenius)	413
12. En tysk Descartes? (Jungius).....	415
13. Nordiska tankelinjer (Worm, Stiernhielm).....	416
14. Filosofin 1625–1650	418
 VII Avslutning: Från filosofins födelse till våra dagar	421
1. Filosoferna och språket	423
2. Fysis och nomos	429
3. Filosofihistoriens sensmoral.....	451
 Noter och litteratur	461
Register.....	487

DETTA ÄR DEN fjärde och sista (ehuru kronologiskt första) delen av min *Filosoferna*. Den sträcker sig från den västerländska filosofins uppkomst hos grekerna till den vetenskapliga revolution som på en gång var filosofins största triumf och slutet för dess hegemoni. Den moderna vetenskapen uppstod ur filosofin, sågs länge helt enkelt som filosofi. Men när den så småningom frigjordes och blev betraktad som en egen kunskapsform överglänste den vida filosofin i makt och inflytande. Filosofin reducerades från att vara visdomen själv till att vara en specialiserad vetenskapsart bland många andra, levande under inskränkta omständigheter likt en fattig ättling av en gång regerande dynasti.

Under den långa period från cirka 500 f.Kr. till 1650 e.Kr. som behandlas i denna volym är filosofin fortfarande kung i sitt rike, den västerländska tankens och forskningens kungadöme. Den enda verkligt starka utmaningen kommer från den kristna religionen, men inte ens denna förmår fördriva filosofin från anspråket att representera den världsliga, den rent mänskliga, kunskapen. Redan genom att hålla stånd mot religionens anspråk på absolut supremati behåller filosofin ett rike »av denna världen«, en domän där det »naturliga förnuftet« ännu är bestämmande. En sekulär sfär, maktmässigt och tankemässigt, består även under trons århundraden. Katedralernas högmedeltid är också den tid när universiteten bildas, med den grundläggande filosofiska fakultet där arvet från den antika visdomen finner en fristad.

Denna volym av *Filosoferna* är uppdelad i två delar. Den första skildrar filosofins uppkomst och utveckling under dess första tvåtusen år. Den senare ger en skildring i betydligt större detalj av perioden 1450–1650, detta i anslutning till framställningssättet i de föregående delarna. Det som bildar skiljelinjen är uppfinningen av tryckkonsten, cirka 1450.

Francis Bacon framhöll att boktryckarkonsten, krutet och kompassen hade revolutionerat människornas tillvaro på jorden. Av dessa hade tryckkonsten den kanske största strategiska betydelsen eftersom den möjliggjorde förmedlingen av nyheter, kunskaper och tankar på ett nytt sätt. I dess kölvatten äger i nära följd fyra stora omvälvningar rum i Europas världs- och livsuppfattning – renässansen, reformationen, upptäckten av Amerika och den vetenskapliga revolutionen. Alla hade de ett nära sammanhang med tryckkonsten, fastän på olika vis. Renässansen upptäckte och gav ut klassisk grekisk och latinsk litteratur, bland annat sådan som gav en ny bild av antikens filosofi. Reformationen kunde äga rum på grund av att tryckkonsten möjliggjorde en utbredd spridning av reformatörernas pamfletter och flygblad. De nya geografiska upptäckterna dokumenterades och gjordes kända genom reseberättelser och kartor som förändrade världsbilden. Den vetenskapliga revolutionen kunde äga rum tack vare att vetenskapliga upptäckter och resultat snabbt spreds genom Europa med hjälp av tryckta skrifter.

Tryckkonsten möjliggjorde också en ny typ av filosofisk debatt. Den bidrog till att det filosofiska arvet från greker och romare blev tillgängligt på ett nytt sätt – Platon, Aristoteles, Plotinos, Epikuros, Lucretius, Cicero, Seneca, Marcus Aurelius, Diogenes Laertios, Sextos Empirikos gavs ut fullständigare eller blev för första gången sedan antiken kända på nytt. Samtidigt blev spridningen av böcker och skrifter snabbare. Handskrifterna fortsatte att spela en roll, men de tryckta böckerna med sina billigare priser bidrog till att mångfaldiga antalet böcker i de större biblioteken och till att möjliggöra för personer utanför kyrkan att på ett nytt sätt ha privata bibliotek. En ny karriär öppnade sig för författare av alla slag. Latinets fortsatt starka ställning gjorde det möjligt för de främsta författarna att uppnå europeisk berömmelse och bli lästa i olika länder. Översättningar bidrog ytterligare. Med tiden började alltmera krävande och seriösa böcker publiceras även på folkspråken. Nationella filosofiska traditioner började ta form. Nya möjligheter öppnades för filosofiska meningsmotsättningar och polemiska uppgörelser. Nya filosofiska litteraturgenrer utanför skollärdomens trånga ramar gavs spelrum. En offentlighet av

nytt slag kunde grundas. Ur eftervärldens perspektiv förändrades situationen ytterligare genom att ett stort antal av de tryckta skrifterna kunde överleva och bevaras till senare tider. Våra kunskaper om antikens filosofi är fragmentarisk. Mycket av den medeltida filosofin blev liggande i outgivna handskrifter, även om de viktigaste författarna med tiden utgavs av trycket. Den moderna tidens filosofi erbjuder forskningen ett annat primärmaterial, låt vara att digitaliseringen medfört en ny omvälvning i fråga om tillgänglighet av texter. Från antiken är det de mest berömda och uppskattade författarna som bevarats. Från medeltiden känner vi framför allt de författare som senare gavs ut av trycket. Under Gutenbergeran har forskningen haft tillgång till ett fullständigare textmaterial som underlättat en mera detaljerad rekonstruktion.

I
Från Thales till Petrarca
500 f.Kr–1450

I. De första filosoferna

HUR UPPSTOD »FILOSOFERNA«? De skilde sig från andra intellektuella grupper i världshistorien. De tillhörde inte en kast som Indiens brahminer. De sysselsatte sig inte med administration som Kinas mandariner. De tillhörde inte något religiöst samfund som Israels präster och skriftlärd eller kelternas druider. De ägnade sig i första hand åt en teoretisk verksamhet, ja uppfann själva idén om teoretisk verksamhet. De hade ingen helig bok. De hade ingen gemensam lära. De ställde frågor lika ofta som de avgav svar. De var inte anställda i någons tjänst. De var alltid misstänkta för att inte helga gudarna. Hur kunde en sådan grupp alls uppstå?

De grekiska filosoferna var inte i alla avseenden unika. Den tyske filosofen Karl Jaspers har talat om en »axeltid« omkring ett halvt årtusende f.Kr. när i olika högcivilisationer en ny typ av vishetsläror uppstod. Han tänkte på Konfucius, Buddha, Zoroaster och Bibelns författare. Kanske finns här ett släktskap? Emellertid är det den specifikt grekiska och västerländska traditionen jag tänker på när jag talar om »filosofi« och »filosofer«.

Dessa båda begrepp förutsätter uppenbarligen varandra. Utan filosofer ingen filosofi, utan filosofi inga filosofer. Självklart? Kanske inte. Att vara filosof innebar att tillhöra en social typ, att anamma en livsform, inte bara att bedriva en viss form av teoretisk verksamhet. Filosoferna kunde under antiken till och med förväntas klä sig på ett visst sätt och uppträda på ett visst sätt. Samtidigt saknades en uppenbar institutionell förklaring till deras existens. De var inte präster, inte ämbetsmän, inte krigare, inte lärare (åtminstone inte definitionsmässigt).

Vi säger att filosoferna först framträdde i »Grekland«. Men med dagens geografi kunde vi lika väl säga i »Turkiet, Italien och Grekland«. De allra första filosoferna dyker upp i Mindre Asien, i det nuvarande Turkiet, där Miletos låg. Det innebär inte att de

joniska naturfilosoferna var turkar. De talade och skrev grekiska. Det gjorde också de italiska filosoferna (eleaterna, Empedokles med flera). Den mest välkända etniska motsättningen under de tidiga filosofernas tid bestod mellan greker och perser. Den skall dock trots de så kallade perserkrigen inte förstås som absolut. Perserkungen hade många grekisktalande undersåtar, en del upproppiska, en del lojala. Den grekiska kulturen utspelades i skuggan av dessa krig, som inte tog slut förrän Aristoteles lärjunge Alexander besegrade Perserriket. Eftersom Alexanders far Filip dessförinnan besegrat också Grekland blev denna seger mindre en grekisk triumf än den klassiska grekiska kulturens slut.

Den grekisktalande kulturens framträdande måste ses mot bakgrund av framväxten av högcivilisationer i hela området, den egyptiska, den babyloniska, den persiska, den feniciska, den etruskiska. Uppkomsten av alfabet och skriftspråk, av handel och skeppsfart, av riken och imperier, av religioner, lagar och statsskick, av geografiska, astronomiska och matematiska kunskaper utgör allmänna förutsättningar för den grekiska kulturen. Indoeuropeiska och semitiska språk gränsade till varandra och gick tillbaka till en urtid som är okänd för de berättande källorna. Hela riken som det mäktiga hettitiska har i vår tid kunnat grävas upp ur sanden utan att till synes ha efterlämnat många minnen i den tradition som fanns kvar i det klassiska Grekland. Fjärran länder som Indien och Kina var kända för grekerna, men som mest som vaga rykten till dess att Alexanders soldater drev sina härtåg till Indiens gränser.

Om vi antar att en civilisation definieras genom sina krig och sina motståndare kan vi säga att den klassiska grekiska civilisationen kringgärdas av fem krig.

Det första av dessa är det trojanska kriget. Det har en till stor del mytisk karaktär, kanske baserad på minnen från den mykenska kultur som följde den minoiska och där krigsföretag mot Mindre Asien kan ha företagits. Men eftersom de homeriska storverken *Iliaden* och *Odyssén* handlar om detta krig och dess hjältar och eftersom dessa diktverk i hög grad bidrog till att skapa en gemensam grekisk kultur spelar det trojanska kriget en viktig roll. Sagan om kriget mot Troja behandlades för övrigt inte bara av Homeros utan också av exempelvis Aischylos. Detta krig var

som det framställs hos skalderna en enande grekisk erfarenhet. Det utgjorde också ett förstadium till den klassiska kulturen eftersom det handlade om ett regemente av småkungar som sedan tynade bort. Några filosofer förekommer inte hos Homeros. Odysseus är mångförslagen men helt och hållet praktiskt inriktad. En världsåskådning finns dock, en olympisk gudavärld, en underjord, en aristokratisk dygdemoral, en ödestanke.

Perserkrigen skapade den klassiska grekiska kulturen. Urskiljandet av perserna som »barbarer«, skillnaden mellan grekisk frihet och »barbariskt« slaveri, grekisk måttfullhet och persiskt övermod, är viktiga punkter hos Herodotos, perserkrigens främste historieskrivare. Slag som Marathon, Thermopyle och Salamis bidrog till myten om Hellas.

Det stora kriget mellan Sparta och Aten, skildrat av Thukydides, formar framför allt bilden av Aten, Perikles stad, frihetens stad, demokratins stad, men också filosofernas stad.

Det fjärde kriget är det varigenom Filip av Makedonien erövrar Grekland och gör slut på de grekiska stadsstaternas frihet. Det blir minnesvärt inte minst på grund av Demosthenes, den grekiska retorikens store mästare och den grekiska frihetens store (ehuru inte framgångsrike) försvarare.

Makedonierna var inte kända för filosofi, men Filip anställde dock filosofen Aristoteles som lärare för sin son Alexander. Vad Alexander lärde av Aristoteles är inte närmare känt, men att han tog intryck av *Iliaden* och dess bild av Akilles är bekant.

Alexanders seger mot Perserriket är den sista stora grekiska segern. Den hjälper till att utbreda det grekiska språket och den grekiska kulturen över hela medelhavsområdet. Därmed utvidgas det område där filosofer kan finnas och florera. Men Alexander är också kosmopolit, skapare av ett världsrike som absorberar den stadsstatskultur där filosoferna från början trädde fram.

Hur såg den kultur ut, som under sina klassiska århundraden, från femhundratals till trehundratals, gav upphov till den grekiska filosofin? Var fanns sambandet mellan filosoferna och denna specifika kultur? Man har brukat peka på några faktorer.

En sådan är *polis*, staden som med omgivande område också var en stat, en stat styrd av sina medborgare. Hundratals sådana

grekiska städer bör ha funnits, men vi känner framför allt en handfull som är förknippade med sina filosofer, Miletos och Efesos i Mindre Asien, Kroton, Elea och Agrigent i Italien, Abdera och Aten i det nutida Grekland.

I *polis* finns *agora*, torget, en offentlig plats där diskussioner kunde föras om stadens gemensamma angelägenheter. Där odlas talet, argumentationen, retoriken. Filosoferna är framför allt bärare av en muntlig kultur och en kultur av kontroverser och debatt. Skriften finns där också, som överallt i medelhavsområdet. Men skriften samsas alltid med den muntliga kultur som ibland sätts högre. Bådadera förutsätter en uppfostran eller utbildning, en *paideia*. Filosoferna är lärare i argumentationskonst och väl-talighet.

Staden styrs av lagen och rättvisan (*dike*). Filosofernas argumentationskonst är släkt med juristernas och advokaternas och befinner sig samtidigt i konkurrens med dessa. En domstol av medborgare dömer Sokrates. Det är inte en religiös domstol, men Sokrates beskylls ändå för att ha förnekat stadens gudar. En fejd mellan sedvanans religion och ifrågasättande filosofi finns med från början. Till den homeriska gudavärlden har filosoferna ofta en skeptisk inställning. Deras syn på ödet, *Tyche*, *Moirai*, är en del av debatten. Sokrates anser sig ha fått sitt filosofiska uppdrag genom ett svar från oraklet i Delfi.

Medborgararmén av hoplitter hade demokratiserat krigföringen jämfört med den homeriska tidens aristokratiska dominans. Tragedieförfattarna varnade för hybris, för aristokratiskt övermod. De olympiska spelen gav kroppskulturen och därmed den krigiska kulturen en mera demokratisk anstrykning. Mellan medborgarna rådde brödraskap (*filia*) i krig och fred. Även den vanlige medborgaren kunde utöva *arete*, dygd. Förnuft och lag är det som ansågs böra styra. Filosoferna kämpade om uttolkningen av förnuftet, lagen och dygden.

Detta hör till de sociala och politiska villkoren för filosofin i dess första version och för de tidiga filosofernas liv. De ekonomiska förutsättningarna är just städerna, handeln, sjöfarten. Till detta kom de nya kolonier som grekerna frekvent grundade. Om de tidiga filosoferna berättas gärna att de företog långa resor och inhämtade

kunskaper. Vare sig detaljerna i detta är sanna eller inte ansågs resor ingå i filosofernas livsstil. De lärde sig skillnaden mellan *nomos* och *fysis*, mellan å ena sidan mänsklig sed och lagstiftning som kunde variera från plats till plats och å andra sidan den oföränderliga naturen. De snabba omvandlingarna och skiftena i regim och statskicks inom varje stad, inte minst Aten, torde också ha stimulerat den filosofiska reflexionen kring politiken. Detta »Grekland« liknade inga av de stora imperierna, Egypten, Babylonien, Perserriket. Det låg nära havet, förbands av havet, dess skeppsfart och handel. Det var en speciell plats, en plats för filosofer.

2. De tre från Miletos

DET ÄR BRUKLIGT att nämna Thales från joniska Miletos (omkring 625–547 f.Kr.) som den förste filosofen. Grunderna för detta är dock inte självklara. I antika källor (främst hos Aristoteles) sägs han ha varit bland de första som bedrev naturfilosofi. Han räknades till grekernas sju vise, men anses i motsats till de övriga framför allt ha varit inriktad på teoretisk visdom (enligt Plutarchos). Det är mindre sannolikt att han själv betecknade sin verksamhet som »filosofi«. Hans samtida såg honom som »vis«, en av flera.

Det är Aristoteles som tydligt placerar in Thales i ett filosofihistoriskt och vetenskapshistoriskt sammanhang. Thales skall ha hävdad att alltings urämne (på grekiska *arche*) är vatten. Aristoteles framhåller att de tidigaste filosoferna såg alltings urgrund i någonting materiellt:

Ty detta varav allt varande består, varur det från början blir till och vari det till slut upplöses, allt under det substansen blir bestående och endast tillstånden förändras – detta förklarar de för element och urgrund till allt varande. Därför, menar de, kan intet nytt bli till och intet gå under, ty en sådan substans är ju för alltid bevarad [...] ty någon substans måste det finnas, antingen en eller flera, varur allt annat blir till, under det att den själv förblir bevarad. Men beträffande den mängd och

form, som en dylik urgrund äger, har de olika meningar. Thales, föregångsmannen för denna filosofi, nämner vattnet som urgrund; därför hävdade han också att jorden vilar på vatten.

Vad Aristoteles tar upp är en problematik som var gemensam för Thales och hans efterföljare och där man frågade efter en universell förklaringsgrund, ett urämne eller en urprincip, varur allt hade sitt ursprung. Det är ovisst huruvida redan Thales, som Aristoteles tycks mena, föreställde sig detta urämne som en substans varav allt annat är tillstånd. Att allt i någon mening uppstått ur vatten synes Thales dock ha ansett. Något samband hade detta möjligen med att grekisk mytologi gärna tänkte sig att allting haft sitt ursprung i vatten, i oceanen. Kanske har även, som Aristoteles förmodar, iakttagelser av vattnets betydelse för allt liv eller av att det finns fukt i frön och frukter spelat en roll för Thales. Den astronomiska åsikten att jorden flyter på vattnet hade väl åtminstone för ett modernt synsätt inget nödvändigt samband med teorin om vattnet som alltings urprincip. Däremot fäster man sig vid att Thales, som Aristoteles tolkar honom, vill ge ett svar på frågan om konstans och förändring. Vattnet skulle vara det bestående så att i viss mening ingenting uppstår eller går under. Just i denna problematik kring identitet och förändring finns, som eftervärlden uppfattat det, ett filosofiskt moment.

Thales skall ha varit en from man och tillskrivs yttrandet att gudar finns överallt. Han skall också ha sett allting som besjälat och ha räknat med en världssjäl. Den kraft som får en magnet att dra till sig järn skall han ha förstått som själslig. Diverse anekdoter berättas om honom. Den mest berömda handlar om hur han en kväll varit så upptagen av att betrakta stjärnhimlen att han stigit fel och fallit ner i en brunn. Det sägs också att han under en vistelse i Egypten förmådde beräkna pyramidernas höjd genom att jämföra deras skugga med den som kastades av en pinne och kunde mätas. Han skall ha förutsett solförmörkelser, bland dem en som inträffade 28 maj år 585 och som fick betydelse för ett fältslag mellan meder och lydier.

En efterföljare till Thales som antika författare gärna pekade ut som hans lärjunge var Anaximandros, verksam i Miletos under

den tidigare hälften av 500-talet. Om honom skriver Diogenes Laertios (200-talet e.Kr.) i det enda filosofihistoriska verk från antiken som finns bevarat, *Berömda filosofers liv och läror*:

Han hävdade att det obegränsade [*ápeiron*] är principen och elementet, utan att definiera det som luft eller vatten eller något annat. Delarna förändras, men det hela är oföränderligt. Jorden vilar i mitten av alltets centrum och är sfärisk. Månen lyser inte med eget ljus utan blir belyst av solen, som inte är mindre än jorden och består av den renast eld.

Moment som vi tycker är naturfilosofiska blandas med astronomiska hypoteser. Anaximandros befinner sig liksom Thales i början av såväl filosofi som naturvetenskap. I motsats till vad som förmodas ha varit fallet med Thales har Anaximandros efterlämnat en skrift (*Om naturen*) så att fragment av hans formuleringar kunnat bevaras. Om det obegränsade hos Anaximandros säger Aristoteles i ett referat:

Vidare är det utan uppkomst eller undergång eftersom det är en princip [*arche*]. Ty det som har en uppkomst måste med nödvändighet ha ett slut och det finns ett slut på varje undergång. Därför finns det ingen princip för detta [det obegränsade] utan det är självt en princip för allting annat och omger alla ting och styr dem, såsom sägs av alla som inte räknar med några andra orsaker vid sidan av det obegränsade... Och detta är för dem det gudomliga, ty det är odödligt och oförgängligt enligt Anaximandros och de flesta av naturfilosoferna.

Enligt ytterligare en antik källa som kanske ger ett ordagrant citat skall Anaximandros ha sagt att begynnelse till de varande tingen är det obegränsade:

Varest de har sin födelse, dit leder också deras förintelse, ofrånkomligen. Ty de bär på straff och gottgör varandra för sin orättfärdighet, efter tidens ordning.

Anaximandros anses av många ha varit den förste som talade om *arche*, ett urämne eller urprincip, som ligger bakom allt och styr allt. Från principen, synes han mena, frigör sig motsatser, sådana som varmt och kallt, torrt och fuktigt. Men om någon av dessa motsatser vinner överhanden över den andra inträder en rättvisa som återställer balansen.

Att Anaximandros valde just »det obegränsade« eller »det oändliga« som urprincip tror Aristoteles hängde samman med att han intresserat sig för det matematiska oändlighetsbegreppet. Men också med tanken att det varur det ändliga uppstår och vari det utsläcks självt måste vara oändligt. Oändliga i betydelsen odödliga var även gudarna och hos Anaximandros urprincip finns något gudalikt. Den sägs styra allt som en styrman styr ett skepp.

En oändlighet av världar uppstår efter varandra, enligt Anaximandros. Oändligt många världar existerar också samtidigt. Om hans astronomiska åsikter berättas att han menade att månen lånade sitt ljus från solen, att han tänkte sig jorden som en cylinder som svävade mitt i universum, fasthållen av att det saknades anledning för den att falla åt ena hållet snarare än åt det andra. Anaximandros skall också ha varit den förste som ritade en karta över världen.

En tredje jonisk naturfilosof, även han från Miletos och lärjunge till Anaximandros, var Anaximenes, död omkring 526 f.Kr. Även Anaximenes uttalade sig om *arche*, urämnet, som han ansåg vara luft. En antik filosofihistoriker skriver:

Anaximenes... gjorde gällande att principen för de varande var luft. Ty det är från detta som alla ting uppstår och det är till detta som de i sin tur upplöses. Han säger: »På samma sätt som vår själ, som är luft, regerar oss, så omger anda och luft hela världen.«

En annan antik filosofihistoriker skriver att enligt Anaximenes är den underliggande naturen en och gränslös men inte som Anaximandros antog obestämd, utan något bestämt, nämligen luft:

Den skiljer sig genom förtunning eller täthet beroende på substanserna: förtunnad blir den eld, kondenserad vind, sedan moln; än mera vatten, sedan jord, sedan stenar; och allt annat kommer från de sistnämnda. Beträffande rörelsen anser han att den är evig; och det är på grund av den som förändring kommer till stånd.

Teorin om urämnet vinner på detta sätt konkretion hos Anaximenes. Det är samma ämne – luften – som genom förtunning eller kondensation ger upphov till alla andra. Genom förtunning av luften uppstår värme, genom kondensering kyla. Anaximenes ansåg detta bekräftat av att den andedräkt som man låter strömma ut medan man håller munnen vidöppen känns varm medan den andedräkt man låter strömma ut genom sammanpressade läppar känns kall.

Associeringen med andedräkt var ingen tillfällighet. Anaximenes luft har en bibetydelse av andedräkt och anda. Luften var anda eller själ, urprincipen var universums själ, varigenom det hela fick liv. Luften var också en gud.

Anaximenes hade i likhet med sina föregångare bestämda åsikter i astronomiska frågor. Han ansåg bland annat att jorden var en platt skiva som bars upp av luften. Han tillskrev solen stor betydelse och menade att månen fick sitt ljus från den.

Uppenbarligen finns det likheter mellan de tre joniska naturfilosoferna. De var alla upptagna av frågan om urämnet eller urprincipen och därmed av frågan om universums yttersta förklaringsgrund. De grubblade alla över enhet och mångfald, ändligt och oändligt, identitet och förändring. De hade bestämda åsikter om jorden, himlakropparna och mycket annat. Deras natur var en naturvetenskaplig entitet men också en moralisk, metafysisk och religiös.

Den joniska skolan (eller successionen av lärare och lärjungar) tog slut när Miletos föll 494, i samband med ett krig mellan lydier och perser. Diogenes Laertios ansåg att den utgjorde det ena ursprunget till filosofin. Det andra fanns hos Pythagoras och hans lärjungar, en italisk riktning, hemmahörande i Magna Graecia.

3. Pythagoras och pythagoréerna

AV ALLA DE försokratiska riktningarna var det den som grundades av den »gudomlige« Pythagoras som hade längst livskraft. Den varade antiken ut. Dess läror dog heller inte under medeltiden, de fick en ny storhetstid under renässansen och de fanns med under den nya tiden. Kanske kan man säga att hela den moderna naturvetenskapen är en sorts förverkligande av pythagoréernas bärande idé – den att talen och talförhållandena innehåller universums hemligheter, den att det finns ett kosmos, en ordning som är skriven på matematikens språk. När man förundras över ekvationernas förmåga att dyrka upp naturens gåtor är man redan på väg att bli pythagoré.

Den som tydligast återgivit pythagoréernas åskådning är Aristoteles, som studerat den ingående, inte minst på grund av dess betydelse för hans lärare, Platon. Aristoteles lär ha skrivit en bok om pythagoréerna. Den är förkommen, men deras läror nämns ofta i hans bevarade skrifter. Aristoteles skriver:

Pythagoréerna var de första som grep sig an med matematiken och förde den framåt; intimt förtrogna med den som de var menade de, att dess principer också är allt varandes principer. Då nu talen av naturen är de första av de matematiska principerna och pythagoréerna i talen menade sig se många likheter med vad som är och blir till, mera än i eld och jord och vatten, identifierade de ett visst talförhållande med rättvisan, ett annat med själen och förnuftet, åter ett annat med tillfället och vidare på samma sätt i nästan alla förekommande fall. De såg också musikaliska harmoniers förhållanden och lagar ligga i talen, och då allt annat till hela sin natur syntes bildat med talen som mönster, vilka i sin tur är det första i hela naturen, så antog de att talens element är alla tings element och att hela världen är harmoni och tal. Och allt vad de i talen och harmonierna kunde påvisa av överensstämmelser med himlens förhållanden och delar och med hela världsordningen, det förde de samman och inpassade i systemet.

Så sägs det i Aristoteles *Metafysik*. Inte vatten eller luft eller något annat sådant är urprincipen utan talen. Dessa representerar på en gång fysikaliska, astronomiska och moraliska förhållanden. De bildar mönstret i *kosmos* (ett ord som betyder något välordnat och anses stamma från pythagoréerna). Att detta kosmos innehåller en harmoni står klart och leder oss över till pythagoréernas berömda lära om sfärernas harmoni, som Aristoteles i sin skrift *Om himlarna* polemiskt karaktäriserar så här:

Att en harmoni uppstår vid stjärnornas rörelse, därigenom att de frambragta ljuden kommer i samklang, är ett spiritueellt och skarpsinnigt påstående; det är emellertid icke sant. Enligt några filosofer måste det nämligen vid dessa stora kroppars rörelse uppstå ett ljud; ty så sker ju här på jorden med kroppar som långt ifrån har så stor massa och rör sig med så hög hastighet som stjärnorna. Men då solen och månen och stjärnor av oerhörd mängd och storlek rör sig med denna hastighet, så är det otänkbart, att det icke skulle uppstå ett ljud av ofattbar styrka. Då de vidare antar att hastigheterna till följd av de olika avstånden [från världsalltets centrum] följer samma lagar som samklangerna i musiken, påstår de att ljudet från stjärnornas kretsrorelser är en harmoni.

Att vi inte hör denna harmoni beror på att vi från födelsen är så vana vid ljudet att vi inte uppfattar det.

Läran om sfärernas harmoni inskräpper den betydelse som musiken hade för pythagoréerna. Toner och melodier avgörs av talförhållanden. Klangen hos stränginstrument avgörs av strängarnas längd, de olika tonernas förhållande till varandra kan beskrivas med hjälp av tal. Tanken på harmoni betonar också den kosmiska ordningens skönhet och samklang.

Att Aristoteles här talar om »pythagoréerna« snarare än enbart om Pythagoras själv är betydelsefullt, mästaren var en dimhöljd, av legender och rykten omspunnen figur, med anspråk på närhet till gudarna. Pythagoras, som skall ha nått sina mannaår på 540- och 530-talen, som ungefärlig samtida till Anaximenes, och ha nått hög ålder, var född på Samos, inte långt från Miletos, men

emigrerade till det av greker koloniserade södra Italien. På Kroton bodde han länge och grundade en skola. Tillsammans med sina lärjungar skall han ha styrt staden till dess att ett uppror mot det pythagoréiska styret bröt ut och Pythagoras förjagades. Om honom har Diogenes Laertios mycket att berätta, mestadels saker som var allmängods i den antika anekdotfloran kring Pythagoras och hans sekt.

Pythagoras ansågs ha varit den förste som kallade sig filosof. Kanske var namnet »filosof« från början pejorativt i betydelsen någon med »kärlek till sofister« eller någon som framställde sig som vis. Men Pythagoras förvandlade ordet filosof till en hedersbeteckning. Han skall ha liknat livet vid ett festspel. Till ett sådant kommer en del för att tävla, en del för att bedriva handel, men de bästa kommer för att vara åskådare: »På samma sätt är det i livet; en del är slavnaturer som jagar efter ära och vinning, andra är filosofer som söker sanningen.«

Det teoretiska eller åskådande livet skulle således ha satts högst av Pythagoras. Det berättas också om honom att han var en berest man som i Egypten och Babylon inhämtat kunskaper om matematik och astronomi. Hans matematiska forskningar är framför allt kända från hans formulering av »Pythagoras sats« – kvadraten på hypotenusan i en rätvinklig triangel är lika med kvadraterna på de omgivande sidorna. Men han kände också många andra matematiska och filosofiska hemligheter. Dessa skall ha hållits inom kretsen för hans mest invigda lärjungar och inte ha avslöjats för utomstående, när det gällde de innersta hemligheterna inte ens för de mera perifera lärjungarna. Vid urvalet av lärjungar skall Pythagoras ha gått sorgfälligt tillväga. Bara de allra bästa till karaktär och intellekt kom på fråga. Lärjungarna var honom å andra sidan obrottsligt trogna. Vid dispyter där mästaren själv uttalat en mening skall det avgörande argumentet ha varit: »Han har själv sagt det!«

Stränga levnadsregler rådde för pythagoréerna, till exempel:

Att inte röra om i elden med ett svärd.

Att alltid ha sängkläderna hopbundna.

Att inte kasta vatten vänd mot solen.

Att inte hysa svalor under sitt tak.

Att inte föda upp djur med krokiga klor.

Att inte äta bönor.

Motviljan mot bönor skall ha varit särskilt sträng. Det berättas att Pythagoras vid sin flykt undan de upproriska stannat och låtit sig nedhuggas hellre än att korsa ett fält med dessa förhatliga växter.

Pythagoras var kanske vegetarian. Han drack aldrig vin under dagen. Han idkade aldrig konsumgänge. Han bar vita rena kläder och hade sängkläder av vitt ylle. Han blev aldrig berusad, avhöll sig från skratt och berättade aldrig oanständiga historier.

Pythagoras lärjungar vidareutvecklade hans läror och författade skrifter, något som han själv förmodligen inte gjorde. Han hade även kvinnliga lärjungar, varav namnen på inte mindre än sjutton är kända (även om inga skrifter av dem finns bevarade).

En lära som gjorde Pythagoras och hans lärjungar berömda var själavandringsläran. Själen överlevde enligt dem kroppens död och vandrade vidare till en ny kropp. En anekdot berättar att Pythagoras vid ett tillfälle hindrat en man från att slå sin hund. I hundens kvidande skulle han nämligen ha känt igen rösten från en avliden vän. Berättelsen är åtminstone karaktäristisk för sådant som spreds om Pythagoras och hans sällskap. Grekerna älskade sina filosofer men älskade ännu mera att göra narr av dem. Pythagoras betraktades av sina anhängare som trollkarl och som undergörare. Han var son till guden Hermes.

Om Pythagoras resor i underjorden berättas att han där såg Hesiodos själ bunden skrikande vid en bronspelare och Homeros hängd från ett träd, omgiven av ormar.

Detta kan väl tolkas som att pythagoréerna delade den aversion som många filosofer hade mot den version av den olympiska gudavärlden som Homeros och Hesiodos förmedlade. Deras blasfemiska berättelser hade föga gemensamt med den pythagoreiska mysteriereligionen.

Mest berömd för sin kritik mot hur denna gudavärld brukade framställas blev dock en annan tänkare, en yngre samtida till Pythagoras, Xenofanes.